

Միհրան Ա. Մինասեան

**ՄԻՎՐԱՆ ՀԵՐԱՐԴԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ ՀԱԼԷՊԻ
ՄԻՍԻՈՆԱՐՈՒՎԵՐՈՒՄ ՄԱՍԻՆ¹**

Բանալի քառեր՝ Հալեյ, Միհրան Հերարդեան, միսիոնարներ, Միս Էտիթի Բօպերթս, Միս Հետվիկ Պիլ, Միս Պօտիլ Պիեօրն, Միս Քարէն Եփփէ:

Այս նիւթին մեջ հրատարակութեան կու տանք հալեյահայութեան շրջանակներուն մէջ գործած օտար միսիոնարուհիներուն մասին Միհրան Հերարդեանի ընդարձակ տեղեկագիրը, որ պատրաստած է Հալեյի Ազգային առաջնորդարանի խնդրանքով: Հեղինակը լաւատեղեակ էր ներկայացուցած նիւթին, որովհետև ան անմիջական գործակիցն էր Քարէն Եփփէին ու մօտէն ծանօթ էր անոր գործունէութեան. միաժամանակ տնօրէնը, հաշուապահն ու քարտուղարն էր անոր ղեկավարած Ազգերու Դաշնակցութեան կանանց և մանուկներու պաշտպան հաստատութեան: Հերարդեան մօտէն ծանօթ էր նաև միսիոնարուհիներու ամօրեային ու գործելաճին, ուրեմն պատահական չէ որ Ազգ. Քաղաքական ժողովը, որպէս լաւատեղեակ անձ, իրմէ՛ խնդրած ըլլար այսպիսի տեղեկագիրի մը պատրաստութիւնը: Այս բոլորէն ետք ուրեմն պիտի ենթադրել, որ Հերարդեանի փոխանցած տեղեկութիւնները ստույգ են ու հաւաստի:

Տեղեկագիրը ընդհանուր գաղափար մը կու տայ արքայական հայերու մեծագոյն կայանատեղին հանդիսացող Հալեյի մէջ գործող միսիոնարներու մասին, նշելով անոնց գործունէութեան դրական և ժխտական երեսները: Հոն կան հետաքրքրական բազմաթիւ բացայայտումներ միսիոնարները շրջապատողներու նիւթական մախումներուն և զեղծարարութիւններուն մասին, նաև կենդանի փաստեր, թէ ինչպէս շատերու համար բարեգործութիւնը ծառայած է որպէս միջոց թշուառութեան մէջ յայտնուած արքայականները սիրաշահելու, համայնքային նոր պատկանելիութիւն թելադրելու և այլնի մասին:

Զգալի է կարգ մը միսիոնարուհիներու հանդէպ Հերարդեանի ոչ դրական կեցուածքն ու հեզմանական ոճը, բացի Օր. Քարէն Եփփէէն, որուն մասին խօսած է մեծ սիրով ու յարգանքով: Հերարդեան առիթով մը գրած է «Քառէն Եփփէ հայր» իմաստալից խորագիրով յօդուածը², ուր ևս զգալի է անոր հանդէպ ունեցած յարգանքը:

Հրատարակուող տեղեկագիրին բնօրինակը կը պահուի Հալեյի Ազգային առաջնորդարանի արխիւատան մէջ: Մեքենագրուած է ու կը բաղկանայ 8 էջէ:

Տեղեկագիրը հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ: Կատարած ենք միայն կէտադրական աննշան հպումներ: Մեր կողմէ՛ ակեցուցած ենք միայն անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ:

* * *

1830-ական թուականներէն սկսեալ, Արևմուտքի գրեթէ բոլոր անկիւններէն՝ Միացեալ Նահանգներէն, Քանադայէն, Մեծն Բրիտանիայէն, Գերմանիայէն, Սքանտինաւեան

1 Հոդվածը ստացվել է 09.11.2019 և ընդունվել տպագրության՝ 20.03.2020:
2 Հետեւեալ հատորին մէջ՝ *Դիցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները*, խմբ. և կազմ. Արամ Սահակեան (Պէյրոյթ, Ատլաս, 1955), 518-530:

երկիրներէն ու այլ շրջաններէ, հայաշխարհ ներթափանցեցին հարիւրաւոր միսիոնարներ աշխարհի առաջին քրիստոնէայ ժողովուրդին Աւետարան քարոզելու՝ կրթական, կրօնական քարոզչութեան, բժշկական առաքելութեան և այլ դիմակներու տակ: Անոնք հիմնեցին բազմաթիւ միջնակարգ և բարձրագոյն վարժարաններ, հիւանդանոցներ, որբանոցներ, տպարաններ, բարեսիրական հաստատութիւններ և այլն:

Միսիոնարներուն աշխատանքային թափը շարունակուեցաւ մինչև 1915 թ., ապա զինադադարի տարիներուն, Կիլիկիոյ և Արևմտեան Հայաստանի կարգ մը անկիւններուն մէջ գործունէութեան կարճ շրջանէ մը ետք, այդ տարածքներու հայաթափումով անոնք կամ վերադարձան իրենց երկիրները և կամ ալ իրենց «հօտին» հետ տեղափոխուեցան արտօրական հայերու նոր բնակավայրերը՝ Հալէպ, Պէյրութ, Լիբանանեան այլապլ շրջաններ, Յունաստան և այլն:

Դժուար է անշուշտ միանշանակ գնահատական տալ բոլոր միսիոնարներուն մասին. եղած են միսիոնարներ որոնց միտք բանին և գործունէութեան կիզակէտը եղած է միսիոնարական-դաւանական քարոզչութիւնն ու դաւանափոխութիւնը, մինչ գտնուած են ուրիշներ, որոնք քրիստոնէական արժէքներու իսկական հասկացողութեամբ ծառայած են հայ ժողովուրդին, իրաւ առաքելի մը նման, ինչպէս օրինակ՝ Միս Բարէն Եփփէն, Մարիա Ճէյքպարըն և անոնց նման առաքելատիպ ուրիշներ:

Ծանօթութիւններ Միհրան Հերարդեանի մասին

Ծնած է Ուրֆա (Եդեսիա), 1881-ին: 1911-ին տեղափոխուած է Կ.Պոլիս և ուսանած Զինուորական վարժարանին մէջ, զոր ասարտելէ ետք որպէս թնդանօթածիզ գօրակոչուած է բանակ: Անցնելով Ուրֆա, որոշ դերակատարութիւն ունեցած է տեղոյն ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ: Զինադադարին ծննդավայրին ու շրջակայքին մէջ զբաղած է որբահաւաքութեամբ ու եղած է տեղոյն 1920 թ.ի 2-րդ ինքնապաշտպանական մարտերու գլխաւոր ղեկավարներէն և Զինուորական մարմնի անդամներէն մէկը: Ուրֆայի հայաթափումին հետ ապաստանած է Հալէպ, ուր գործակցած է Քարէն Եփփէին, իսկ անելի ետք տեղափոխուած է Պէյրութ: Որպէս դաշնակցական գործիչ գտնուած է նաև Եգիպտոս և Պարսկաստան³:

Երկար տարիներ մաս կազմած է Հալէպի «Արևելք» օրաթերթի խմբագրութեան, որուն էջերուն ստորագրած է բազմաթիւ յօդուածներ: Առանձին հատորներով հրատարակած է հետևեալ երկերը. «Էջմիածնի և Կիլիկիոյ կաթողիկոսական աթոռներու փոխարարութիւնը» (Հալէպ, տպարան «Արևելք», 1955, 61 էջ) և «Ազգային Սահմանադրութիւն» (Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1959, 72 էջ):

3 Միսակ Յակոբ Վարժապետեան, *Հայերը Լիբանանի մէջ*, Ե. հատոր (Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Մէթեան տպարան, 1983), 214-215:

Տեղեկագիր

Քաղաքական ժողովի մէկ նիստին մէջ, պարտականութիւն ստանձնած էի ամփոփ տեղեկագիր մը պատրաստելու քաղաքիս մէջ գործող օտար բարեգործական ընկերութեանց ներկայացուցիչներու գործունէութեան մասին մեր ժողովուրդին մէջ: Հարցը սահմանափակելով միմիայն անոնց շուրջ, որոնք առանձնապէս հայերու մէջ կը գործեն, կը գտնենք, որ անոնց թիւը 5 է, հետևեալ կերպով.

1 – Միս Էտիթի Բօպէրթս, որուն համար կ'ըստի թէ անգլիական ընկերութեանց ներկայացուցիչն է, կապեր ունի Ազգ. Դաշնակցութեան աշխատանքի պիւրօյին հետ, և տարածայնութեան համեմատ, անձնական միջոցներ ալ կը տրամադրէ իր հետապնդած նպատակներուն:

2 – Միս Հէտվիկ Պիլ⁴, որ Աքսիօն Քրէթիէն⁵ անուն քրիստոնէական ընկերութեան ներկայացուցիչն է:

3 – Միս Պօտիլ Պիէօրն⁶, որ նորվեկեական ընկերութեան մը ներկայացուցիչն է:

4 – Միս Քարէն Եփիէ⁷, որ տանիմարքացի «Հայերու բարեկամ» ընկերութեան ներկայացուցիչն է, և կապեր ունի նաև Տօթթ. Լէփսիուսի միասիօսին հետ:

4 Միս Հէտվիկ Պիլ (1887, Հապապալու (Էստոնիա) – 1981, Վալդվիմմերսբախ (Գերմանիա)): Նախակրթութիւնը ծննդավայրին մէջ ստանալէ ետք, շարունակած է զայն Սան Բեթերսպուրկի մէջ եւ վկայուած որպէս մանկավարժ: Մեկնելով Արեւելք, 1911-ին ծառայած է Մարաշի գերմանական որբանոցին մէջ, ապա Հարունիէի, իսկ աւելի վերջ, երկար տարիներ՝ Հալէպի: Հայերէնով հրատարակած է «Նուրիճա Վարժուի Լեռնեան» խորագիրով գիրքը (հրատարակութիւն Քրիստոսի եկեղեցիին, Հալէպ, 1957): Թարգմանած է նաև այլ հատոր մը: 1951-ին Հալէպէն վերադարձած է Երոպա (իր մասին աւելի մանրամասն տես՝ Վարդան Գրիգորյան, *Հայությունը նվիրված կյանք. Էստոնիի Հեղվիզ Բյուլի հայանապատ գործունէությունը Կիլիկիայում և Սիրիայում (1911-1951 թթ.)* (Երեւան, Ամարաս, 1996):

5 «Աքսիօն քրէթիէն ան օրիան» - «Քրիստոնէական առաքելութիւն Արեւելքի մէջ»: Միսիոնարական-բարեփրական կազմակերպութիւն որ հիմնուած է Ֆրանսայի Սթրազպուրկ քաղաքին մէջ, 6 Դեկտ. 1922-ին, դոկտ. Պ. Բերրոնի կողմէ: Նպատակը եղած է բարեփրական եւ միսիոնարական գործունէութիւն ծառայել Մերձատր Արեւելքի քրիստոնէաներուն մէջ եւ մահմետականները կրօնափոխ ընել: Իր այս նպատակներուն իրագործման համար կազմակերպութիւնը հիմնած է հովանաւորած է բազմաթիւ դպրոցներ եւ հիւանդանոցներ:

6 Միս Պօտիլ Քաղարինա Պիէօրն (27 Յունուար 1871, Կրաքերօ (Նորվեկիա) – 22 Յուլիս 1960): Որպէս միսիոնարութիւն 1905-ին մեկնած է Մուշ, ուր ծառայած է մինչեւ 1917, ապա վերադարձած է հայրենիք, իսկ զինադադարէն ետք, կրկին վերադարձած է Արեւելք ու զբաղած որբայնամ աշխատանքով, նախ՝ Ալեքսանդրապոլի, ապա՝ Լիբանանի, Սուրիոյ եւ Կ.Պոլսոյ մէջ: Հալէպի մէջ ծառայած է 1927-1934, իսկ հայութեան մէջ ընդհանրապէս 1905-1934 թուականներուն, երբ վերադարձած է Նորվեկիա (իր մասին աւելի մանրամասն տես՝ Inger Marie Okkenhaug, *En norsk filantrop: Bodil Biorn og armenerne 1905-1934* (Kristiansand: Portal forlag AS, 2016):

7 Միս Քարէն Եփիէ (1 Յուլիս 1876, Կուլինկ (Դանիա) – 7 Յուլիս 1935, Հալէպ): Դանիոյ մէջ շրջան մը ուսուցչութիւն ընելէ ետք, 1903-ին մեկնած է Ուրֆա եւ ծառայած է տեղւոյն հայութեան մինչեւ 1917, երբ ժամանակաւորապէս վերադարձած է հայրենիք: 1923-ին կրկին մեկնած է Արեւելք, հաստատուած՝ Հալէպ եւ գործած որպէս Ազգերու դաշնակցութեան եւ Հայերու բարեկամ դանիական ընկերութեան լիազօր ներկայացուցիչ: Չբաղած է որբահաւարչութեամբ եւ սուրիական անապատներէն հաւաքած մեծաթիւ հայուհիներ ու որբեր, որոնց համար հիմնած է Ազատագրուած կիներու եւ մանուկներու ապաստանարանը: Հաստատուած է նաև ասեղնագործութեան աշխատանոց մը, որ գործած է մինչեւ 1947 (իր մասին աւելի մանրամասն տես՝ Յակոբ Չոլաքեան, *Քարէն Եփիէ հայ Գողգոթային եւ վերածնունդին հեղի* (Հալէպ, Արեւելք, 2001):

5 – Բազմաթիւ պայպլմէն և վումըններ, որոնք ամերիկեան Պօրտի կողմէ կը վճարուին և պաշտօն ունին ատետարանական քարոզութիւններ ընել մեր ժողովուրդին մէջ, ասոնք Տօքթ. Մերիլին⁸ ենթակայ էին, հիմա անշուշտ անոր փոխանորդին հսկողութեան տակ կը գտնուին:

Ասոնցմէ իւրաքանչիւրին գործունէութիւնը, որքան որ կրցած եմ ստուգել, կը պարզեմ հետևեալ կերպով, վերցնելով ամէն մէկը առանձին:

Միս Բօպէրթս – Այս օրիորդին այս քաղաքին մէջ առաջին շօշափելի գործը սկսաւ մանուսայի⁹ գործի մը օժանդակելով, իբր թէ անոր գործատուներուն զբաղում և ապրուստ ապահովելու մտահոգութեամբ: Այնթապցի Մանուէլ Համմալեան անուն մարդ մը, որ արդէն մանուսայի գործ ուներ, կրցաւ համակրութիւնը շահիլ անոր և կարևոր գումար մը կորզել, իր սեփական գործը կարենալ ընդարձակելու և այդ կերպով կարելի եղածին չափ շատ մարդոց գործ տալու պատրուակով: Աւելի քան երկու տարի այս կերպով օգտագործելէ յետոյ օրիորդի համակրութիւնը, Համմալեան նոր ծրագիր յղացաւ և քէմբի պարագներու¹⁰ փլցուելու հաւանականութիւնը առաջ քշելով, կրցաւ Միս Բօպէրթսը համոզել, որպէսզի յատուկ շէնք մը շինելու օժանդակութիւն ընէ իրեն, մէկ մասը իր բնակութեան, միւս մասը մանուսայի կազմածներուն յատկացուելու պայմանաւ. և որովհետև Համմալեան այս կերպով շատ մը ընտանիքներու ապրուստը պիտի ապահովէր, Միս Բօպէրթս գետնի և շինուելիք շէնքին համար նախատեսուող մօտ 300 օսմ. հնչուն ոսկին, որպէս փոխարինութիւն Համմալեանի ծառայութեան որպէս նուէր պիտի տար անոր: Սակայն երևի խանգարողներ եղան այս ճարպիկ խաղը, որ Միս Բօպէրթս երկար ատեն չգործադրեց այս մտադրութիւնը, մինչև որ անցած տարի Մէլտանի¹¹ մէջ ձեռնարկեց շինելու «Մանսէնեան տուն»ը: Պատուելի Շիրաճեան¹² երկու կտոր հող առած էր իր տրամադրութեան տակ վճարելով անոնց

8 Տօքթ. Ճոն Ըրնետթ Մերիլ (1872, Միացեալ Նահանգներ – 1960, Միացեալ Նահանգներ): Ամերիկացի միսիոնար: Ստացած է աստուծաբանական եւ փիլիսոփայական բարձրագոյն ուսում եւ դոկտորական կոչումի արժանացած՝ Մենիսթապի համալսարանէն: Այնթապ հասած է 1898-ին եւ դասախօսած տեղւոյն Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճին մէջ: 1905-ին ստանձնած է անոր տնօրինութիւնը: Կիլիկիոյ հայաթափումով, 1924-ին հաստատուած է Հալէպ, ուր հիմնած է Ալէքքօ գոլէճը, որպէս շարունակութիւն Այնթապի գոլէճին: Տօքթ. Մերիլ Հալէպէն Միացեալ Նահանգներ վերադարձած է 1936-ին եւ մահացած է անդ:

9 Մանուսա՝ կտաւ, որ կը գործածուի ներքնագգեստ եւ հագուստ պատրաստելու:

10 Քէմբի պարագներ՝ հիւղաւանի խրճիթներ:

11 Մէլտան՝ Հալէպի հայաբնակ գլխաւոր թաղամասը, ուր կը գտնուին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, Ազգ. Քարէն Եփփէ ճեմարանը, Ազգ. Սահակեան եւ Զաւարեան վարժարանները, Ս.Օ.Խաչի կեդրոնատեղին, տպարան «Արեւելք»ը եւ այլ կառոյցներ: Հայկական անուանումով՝ Նոր գիւղ:

12 Վեր. Ահարոն Շիրաճեան (1867, Մարաշ – 5 Դեկտ. 1939, Հալէպ): Կրթութիւնը ստացած է Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճին մէջ, ապա հետեւած է Մարաշի Աստուծաբանական վարժարանի դասընթացներուն, որմէ ետք ձեռնադրուած է ատետարանական հովիւ: Համիտեան կոտորածներու օրերուն բանտարկուած է վեց ամիսով: 1912-1914 ուսանած է Էտիսպուրկի մէջ: Վերադառնալով ծննդավայր, 1915-ին արքայութեան է Հալէպ, ուր հիմնած է «Հայկական որբանոց»ը, որ նախախնամական դեր խաղցած է մանուսանոց պատերազմի տարիներուն: Աւելի ետք հիմնած է նաեւ «Աղջկանց տուն»ը: Մասնակցած է արքայական հայերու կարիքներուն ծառայող ազգային

արժեքը. սակայն յետոյ այս երկու կտոր գետինը պէտք չէկաւ անոր և շատ մը փորձերէ վերջ չյաջողելով մէկուն վիզը դնել զանոնք, յարմար նկատեց փոխանցել զանոնք Միս Բօպէրթսին, կանխիկ գանձելով անոնց արժեքը, և Միս Բօպէրթս կարճ ժամանակի մէջ շինեց «Նանսենեան տուն»ը, միշտ դիտաւորութիւն ունենալով Մանուէլ Համմալեանին սեփականացնելու զայն, բայց որովհետև Միս Բօպէրթս փլանը լայն բռնած էր և յաւելեալ սենեակներ ալ շինած էր զանազան նպատակներու գործածելու համար, Համմալեան չյօժարեցաւ բնակիլ անոր մէջ և մնաց քէմբը, ուր իր կազմածներուն վրայ կը շարունակէ գործել Միս Բօպէրթսի կտորները, որոնք ծախու դրուած են Նանսենեան տան մէջ բացուած խանութին մէջ:

Եւ որպէսզի աշխատանք հայթայթելու գործը կատարեալ ըլլայ, Միս Բօպէրթս աղքատ և անգործ կիներուն բամպակ մանեղ կու տայ և այս մասնածով գործել կու տայ իր կտորները, յետոյ այս կտորներէն մաս մը կը կարուի զանազան հագուստներու ձևով և կարուած վիճակի մէջ կը դրուին վաճառման: Այս կարելու մասն ալ գործ կը հայթայթէ որոշ թով գործատրուիներու:

Մանելու գործը սահմանափակուած չէ միայն բամպակով: Երկու տարի առաջ, երբ Միս Բօպէրթս Թէլ Պրագ¹³ գացած էր Պատուելի Շիրաճեանին հետ, հոն 200 օսմ. ոսկի արժեքով բուրդ գնած էր, գիղացի կիներուն մանեղ տալով անոնց գործ և աշխատանք ապահովելու մտօք, սակայն իր հոն մնալը կարելի չըլլալով, հոս գալէն ամիսներ վերջ Հալէպ փոխադրել տուաւ բուրդը և սկսաւ մանեղ տալ հոս: Մասնած բրդաթելէն մաս մը ծախուեցաւ, իսկ մնացածն ալ գործուելով կերպաս պատրաստուեցաւ, սակայն վերջին արդիւնքը այն եղաւ, որ 200 ոսկիի բուրդին կէսն իսկ չէկաւ Հալէպ, և վերջնական հաշուով գրեթէ ոչինչ մնաց այս 200 ոսկիի բուրդէն, որուն վրայ աւելի քան 100 ոսկի ալ ծախք եղած էր մանելու և գործուելու համար:

Հոս անհրաժեշտ է յիշատակել, որ բուրդ և բամպակ մանելու, ինչպէս նաև գործուած կտորները կարելու աշխատանքներուն հսկողութիւնը յանձնուած է այնպիսի կիներու, որոնք այս քաղաքին մէջ շատ մը ուրիշ գործերու մէջ փորձուած և անհաւատարիմ դուրս եկած են, սակայն որովհետև իրենց արհեստն է այսպիսի միամիտ օտարականները համոզել և գրաւել, ունակութիւն դարձած կեղծ քրիստոնէութեամբ և փարիսեցիութեամբ, յաջողած են «բարի» մարդու տպաւորութիւն ձգել և ստանձնել գործեր, որոնց մէջ մէկ կողմէ իրենց իրաւասութիւնը կը գործածեն նոր ոչխարներ ապահովելու համար «փրկուածներու» փարախին, իսկ միւս կողմէ իրենց սեփական մասնածը ներկելու զանազան և անիմանալի կերպերով գողնալով ինչ որ կրնան: Ինչ կասկած որ այնքան խեղճուկրակ ձևով կառավարող գործի մը մէջ, ուր քրիստոնէական լրճուած ներողամտութիւնն է ամենագլխատր նշանաբանը, անհամեմատ դիւրութիւններ կը վայելեն արհեստով գողերն ու աւագակները:

զանազան մարմիններու աշխատանքներուն՝ Հայ Ազգային կարմիր խաչին, Հայ ծերանոց-անկէլանոցի խնամակալութեան եւ այլն:

13 Հայաբնակ գիղ Սուրիոյ Հասիչէ նահանգի Վերին Ճէզիրէի շրջանին մէջ: Կառուցուած է համանուն հնավայրին մօտակայքը: Գիղին գլխատր հիմնադիրը կը համարուի Վեր. Ահարոն Շիրաճեան: Թէլ Պրագը ունեցած է հայկական փոքրիկ վարժարան: 1947-1948 թթ. գիղի բնակչութեան մեծամասնութիւնը հայրենադարձուած է:

Մանելու և կարելու աշխատանքները կը տրուին միայն ընտրովի գործաւորուհիներու: Այս ընտրութեան չափանիշը քրիստոնէական «խրգմէթ»ներն¹⁴ են, այսինքն որպէսզի գործաւորուհի մը քանի մը տիրիւմ¹⁵ բուրդ կամ բամպակ կարենայ առնել մանելու և կամ կտոր մը ստանալ կարելու, երկու շաբաթուան ընթացքին 50 դրուշ սիրիական շահելու համար, պայման է որ անիկա իր բարեյուսութիւնը ապացուցանէ «փրկութեան» ուղղութեամբ, յաչս փարիսեցի վերակացուներուն, այլապէս արդէն անմիջապէս կը դադրի գործ ստանալէ: Այսպէս ուրեմն, խեղճ կիները պատառ մը հացի դրամին համար ստիպուած կ'ըլլան դերասանութիւն ընելու և կը փորձեն հաճելի ըլլալ՝ փորձելով փարիսեցիութիւն, որ երբեմններու մէջ ժամանակի ընթացքին կը դառնայ սովորութիւն և կը մեռցնէ անհատը բարոյապէս:

Հիւանդներու հանդէպ հետաքրքրութիւնը պատահականութեան թողուած խնդիր մըն է, և ոչ ոք գիտէ թէ հիւանդ մը ինչ պայմաններ պէտք է ներկայացնէ, սիրական և ընտանեկան, որպէսզի արժանանայ հոգածութեան և օժանդակութեան: Չորս կողմէն եղած բարեխօսութիւնները մեծ դեր կը խաղան և բնական է, որ այս բարեխօսութիւնները տեղի կ'ունենան Միս Բօպէրթսի անմիջական շրջապատէն, որոնք իրենց հաճելի մարդոց համար կը վերապահեն զայն:

«Նանսէնեան Տուն»ը նոր շինուած ատեն, Միս Բօպէրթս կը հետաքրքրուէր խենթերու վիճակով: Եւ քաղաքէն քանի մը խենթեր հաւաքեց յիշեալ տան մէջ և քիչ մը պակաս խենթերու հսկողութեան տակ սկսաւ խնամել, մինևոյն ատեն ստանձնելով անոնց ընտանիքներու հոգածութիւնը, սակայն որովհետև անոնցմէ մէկ քանին շղթայի զարնելու հարկադրանքը ստեղծուած է, և այս հարկադրանքը գործադրուած ալ, խելացի խորհրդատուներ արթնցուցած են զինքը, իր ուշադրութիւնը հրախրելով կառավարութեան հանդէպ պատասխանատուութեան վրայ: Այս բանէն վախցած վերջ տուաւ այս յիմարներու գործին և իւրաքանչիւրը յանձնեց իր տիրոջ:

Ներկայ տարուան Յարութեան զատկէն առաջ, քէմբին մէջ ստեղծեց «Նանսէնեան խանութ» մը, ուրկէ ալիւր և ձիթախիղ բաժնեց որպէս թէ ապացուցեալ աղքատներու: Այս նպատակին համար ծախսեց շաբաթական աւելի քան 50 օսմ. հնչուն ոսկի և գործը տևեց աւելի քան երկու ամիս: Ենթականներու աղքատութեան հաստատումը կը կատարէին զինք շրջապատող «փրկուած»ներ և բնական է, որ որպէս աղքատ վկայութիւն ստացան միմիայն անոնք, որոնք վերը բացատրուած ձևով իրենց բարեյուսութիւնը ապացուցած էին և կամ լաւագոյն պարագային կը յօժարէին ապացուցանել: Ալիւրի և ձիթախիղի այս նպաստը ստացողներէն ոչ մէկը անձամբ չքննուեցաւ Միս Բօպէրթսի կողմէ: Տրուած նպաստը յատուկ տոմսակներով կը ստացուէր «Նանսէնեան խանութ»էն, և այս տոմսակները 20ով 30ով կը յանձնուէին շուրջի վստահելիներուն, իրենց հայեցողութեամբ բաժնելու և նպաստատրելու համար «փրկութեան» թեկնածուները:

Պէտք եղած էր քանի մը ուրֆացի հայրենակիցներ ներկայացնել իրեն՝ զատկուայ առթիւ անոնց պզտիկ օգնութիւն մ'ապահովելու համար: Երեք շաբաթներ անընդհատ

14 Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ ծառայութիւն:

15 Կշիռքի չափ՝ 3,207 կրամ:

խնդրել և թախանձել պէտք եղաւ, մինչև որ կարելի եղաւ շաբաթական 10 տոմսակ ստանալ, և այս միայն երկու շաբթուան համար, մինչդեռ անդին բազմաթիւ շաբաթներ Մանուէլ Համմալեան, Համբարձում Քէլլէճեան, Ուլասնա Մագսուտեան, Տիկին Թագուհի և այլք տասնեակներով տոմսակներ կը ստանային և կը բաժնէին անպատասխանատու և անթօնթօյ:

Երեք տարի առաջ կարօտ արհեստատրներու պզտիկ դրամագլուխներ տալով, անոնց ապրուստի հնարատրութիւն ստեղծելու գեղեցիկ նպատակով նոր գործի մը ձեռնարկած էր Միս Բօպէրթս, այս առթիւ ճիպինցի ազգային մը յաջողած էր իր վստահութիւնը գրաւել և իր հայրենակիցներուն ապահովել բաւականաչափ օժանդակութիւն, ըստ սկսուած գործի հիմնական նպատակին, փոխատուութեան ձևով, և որովհետև ճիպինցիները գիւղերը շրջող չէրչիներ¹⁶ են մեծ մասամբ, ուրեմն անոնց եղած օգնութիւնները կատարուած էին իւրաքանչիւրին աւանակ մը տալով, պայմանաւ որ անոնք շատ հոգ պէտք է տանէին այս կենդանիներուն, և նախապէս որոշուած չափով, ամիս առ ամիս, պիտի վերադարձնէին այս կենդանիներու արժէքը, որուն համար յատուկ մուրհակներ ստորագրած էին և երաշխատրներ ցոյց տուած: Բանէն դուրս եկաւ, որ այս մարդիկը մասամբ ծախեցին իրենց յանձնուած կենդանիները, մասամբ չարաչար գործածեցին զանոնք և առ հասարակ ոչ որ դրամը վերադարձնելու իր յանձնատրութիւնը չկատարեց: Միս Բօպէրթս ստիպուեցաւ կառավարական միջամտութեան դիմել և այս շնորհիւ կրցաւ ետ առնել կենդանիներէն մաս մը, սակայն դրամները միշտ մնացին անվճար: Այս կացութեան առջև, իրեն եղած թելադրութիւններուն բացառաբար անսալով, Միս Բօպէրթս մօտ երկու տարի առաջ յանձնախումբ մը կազմեց իր նախագահութեան տակ և դրամագլուխ տալու այս գործը այդ միջոցով շարունակեց կարճ ժամանակ մը, սակայն շատ շուտով նշմարելով մէկ կողմէն ինք, որ իր արբանեակներու ցուցմունքները դժուարութեան կը բախին այս յանձնախումբին մէջ, միւս կողմէ արբանեակներն ալ տեսնելով, որ այս կերպով յարգելի օրհորդը կրնար աստիճանաբար բոլորովին իրենց ազդեցութենէն դուրս գալ, խառնեցին և խափանել տուին յանձնախումբի աշխատանքները, քանի որ շատ ալ դիւրին միջոցը չէր պակսեր չարախօսելու: Յանձնախումբը կազմուած էր Արժ. Տէր Ներսէս քին. Պապայեանէ¹⁷, Պր. Սարգիս Սելեանէ¹⁸ և Միհրան Հերարդեանէ,

16 Փերեզակ, շրջուն մանրավաճառ:

17 Ներսէս Քինյ. Պապայեան (1887, Այնթապ – 1956, Պէյրութ): Աւարտած է ծննդավայրին Ազգ. Ներսէսեան եւ Աղենական վարժարանները, ապա պարսապած է ուսուցչութեամբ: 1914-ին քահանայ ձեռնադրուելով ծառայած է Ճիպինի մէջ: 1915-ին նախ բանտարկուած է, ապա արքորուած է Քէրէք (Յորդանան), իսկ զինադադարին վերադարձած է ծննդավայր, որ մասնակցած է ինքնապաշտպանական մարտերուն: Կիլիկիոյ հայաթափումով ապաստանած է Հալէպ եւ հոն քահանայագործած է երկար տարիներ, միաժամանակ վարած է ազգային տարբեր պաշտօններ, որոնցմէ առանձնապէս արժէ յիշել Հայ ծերանոցի խնամակալութեան ատենապետի պաշտօնը զոր վարած է 1935-1953, որմէ ետք տեղափոխուած է Պէյրութ:

18 Սարգիս Սելեան (1879, Օվաճըզ (Նիկոմիդիա) – 29 Յունուար 1970, Հալէպ): 1905-ին ւարտած է Կ. Պոլսոյ համալսարանի դեղագործութեան ճիւղը եւ հոն բանեցուցած է իր սեփական դեղարարը: 1915-ին արքորուելով հասած է Բագգա, իսկ 1919-ին վերջնականապէս հաստատուած է Հալէպ, ուր, տարբեր ժամանակներու, վարած է ազգային բազմաբնոյթ պաշտօններ՝ անդամակցած է Հայ Ազգային եւ Միջ-Գաւառային միութեանց, Քաղաքական եւ Գաւառական ժողովներուն, Պուրսայի եւ

երեքն ալ կուսակցական ճանչցուած անձեր¹⁹: Եւ ահա փսփսուքները սկսան և Միս Բօպէրթօս պատրուակելով, որ այս նպատակին յատկացեալ գումարը սպառած է և նպաստատրոտողները իրենց յանձն առած վճարումները չեն ըներ, որպէսզի կարելի ըլլայ շարունակել և դարձնելով գումարը ուրիշներուն ալ օգնել, դադրեցուց յանձնախումբի գումարումները յարմար առենին կրկին սկսելու խոստումով, սակայն այդ յարմար առենը չեկաւ մինչև այսօր, մինչդեռ Միս Բօպէրթօս շարունակեց պարբերաբար նոյն ուղղութեամբ օգնութիւններ ընել այն մարդոց, որոնք անկասկած կը յանձնարարուէին «փրկութեան» բանակէն, և երևակայել, որ մինչդեռ իր նոր օգնութիւնները ընելու պարագային անհրաժեշտ մտրիակները պատրաստելու, գումարները յանձնելու և ստորագրութիւն առնելու աշխատանքը ինծի ընել կու տար, իմ կողմէ, ինչպէս նաև յանձնախումբի միւս անդամներուն կողմէ յանձնարարուածները կը մերժէր, դրամի չգոյութիւնը առաջ քշելով:

Այս գործը ձևափոխեալ կերպով կը շարունակուի ցարդ: Բարեբախտաբար յանձնախումբի անդամներէն միայն Տէր Ներսէս հայրը կրցաւ իր վրայ պահել Միս Բօպէրթօսի համակրութիւնն ու վստահութիւնը և բաւական ժամանակ Միս Բօպէրթօսի յարափոփոխ բնակարաններուն մէջ շաբաթական որոշ օրեր անոր օժանդակել վերջ, փոխադարձ համաձայնութեամբ, Կիլիկեան Վարժարանը ընտրուեցաւ որպէս դիմումներու վայր, և ներկայիս ամէն շաբաթ օր մը Միս Բօպէրթօս և Տէր Հայրը հոն կ'ընդունին զանազան ձևի դիմումներ և անոնց ընթացք կու տան ըստ իրենց հայեցողութեան:

Այս գործը սակայն ուշագրաւ է այն տեսակէտով, որ եղած օժանդակութիւնը շատ չնչին չափով է, իսկ խոնումն ու բարոյական անկումը մեծ համեմատութիւններ կը ստանան երթալով: Որոշուած օրը, տասնեակներով երկսեռ ազգայիններ կը խոնուին Կիլիկեան դպրոցին մէջ, և որովհետև ժամանակի ընթացքին ամէն մարդ հասկցած է, թէ ինչպէս կարելի է հետաքրքրութիւն և գութ շարժել, ստախօսութեամբ և խաբէրայութեամբ կը ջանան ունէ բան կորզել: Կան որ իսկապէս կարօտներ են, սակայն կրկին կը ստիպուին խաբէրայութիւն փորձել իրենց վիճակին ճար մը գտնելու յոյսով: Կան ալ որ երբեք կարօտութիւն ալ չունին, և «յաւելեալ եկամուտը աչք չի հաներ» ի իմաստութեամբ ամէն անկումի կը հանդուրժեն բան մ'աւելի փայտցնելու դիտատրութեամբ:

Արդար ըլլալու համար պէտք է յայտնել, որ Միս Բօպէրթօս ինք անձամբ «փրկութեան» սիրահար և այս բանը ուղղակի հետապնդող մը չէ, սակայն որովհետև սովորութիւն է, որ նման անձնատրութեանց այս քաղաքին մէջ առաջին շփումները բողոքականներու հետ է որ տեղի կ'ունենան, շատ բնականօրէն անոնք ունէ գործ մը ընելու առթիւ, երբ մարդու պէտք ունենան, բողոքական մարդոց մասին յանձնարարութիւններ կը ստանան: Այս ձևով է որ Միս Բօպէրթօս առաջին առթիւ շրջապատուած ըլլալով բողոքականներէ,

---

Նիկոմիդիոյ հայրենակցական միութեան վարչութեան, եւ այլն: Գլխաւոր հիմնադիրն է Սուրիահայ օգնութեան իւսչին (1919) եւ հիմնադիրներէն մէկը՝ Քարէն Եփփէ Ազգային Ճեմարանի: Պատահական աշխատակցութիւն ունեցած է հայ մամուլին:

19 Առաջինը հնչակեան, միւս երկուքը՝ դաշնակցականներ:

որոնք միսիոնարները խաբելու արհեստը իր բոլոր մանրամասնութեան մէջ սերտած են, կրցած են շահիլ անոր վստահութիւնը և աստիճանաբար ընդարձակել շրջապատողներու բանակը, այսպէս է որ իր հսկողութեան յանձնուած կիներու հանդէպ իր սեռային հակումները չկրցող զսպող և վերջապէս անոնցմէ մին բռնաբարելէ վերջ, գայթակղութիւնը ծածկելու և պարտկելու համար միայն անոր հետ ամուսնացող մարաշցի Համբարձում -Քէլլէճեան մը, որպէս երկինքէն իջած հրեշտակ, վստահութիւն շահած է Միս Բօպէրթսի մօտ և չի ալ հանդուրժեր, որ ունէ՛ ձևի օգնութիւն ստանայ մէկը, որ ապաշխարած չէ տակաւին, համբաւեալ այս փարիսեցիները քրիստոնէութիւնն ու անոր խորհուրդները մօսօփօլ դարձուցեր են իրենց համար. և որովհետև աւելի բարձր շրջանակներէ յանձնարարուած են անգամ մը, ալ անկարելի է մերկացնել զանոնք իրենց կեղծատրութեան մէջ յաչս Միսերուն. ահա այս ձևով է միայն որ Միս Բօպէրթս, թերևս անգիտակցաբար, այլ կոյր և միամիտ վստահութեան վրայ գործիք կը դառնայ այս կեղծատրութեան և ակամայ կը սատարէ այս ժողովուրդը անբարոյացնող այս մտայնութեան ծաւալումին:

Հարևանցի ակնարկ մը անոր գործերուն շուրջ պիտի պարզէ, որ այս օրիորդը ներկայիս իր շուրջը չունի քիչ-շատ բանէ հասկցող և հայ ժողովուրդի իսկական կարիքներով մտահոգուող ունէ լուրջ մարդ. անոնք բոլորը չորրորդական և աւելի վար աստիճանի մարդիկ են, որոնք հովին կու տան գրեթէ Միս Բօպէրթսի անհաշիւ դրամները, անշուշտ չմոռնալով իրենց ալ «արդար» բաժինը այս ամէնուն մէջ:

Յաւալի այս խնդիրներուն մէջ աւելի ցաւալին այն է, որ այս ժողովուրդին մէջ սիրուած և յարգուած մէկէ աւելի անձնատրութիւններ ալ հոգ տարած են իրենց համար ալ բաժին հանելու այս թալանէն և հարիւրաւոր ոսկիներու միանուագ «նպաստներ» ստացած են իրենց համար բնակարան շինելու կամ իրենց առևտրական գործերը շտկել կարենալու համար: Հոս սակայն ուշադրութեան արժանի է բուն իսկ Միս Բօպէրթսի մտայնութիւնը, որ մինչդեռ իսկական կարիքներու առջև երբեմն քարսիրտ անտարբերութիւն ցոյց կու տայ հակառակ եղած յանձնարարութեանց և խնդրանքներու, և օրինակի համար կը զլանայ 5-6 ոսկինոց պզտիկ փոխատուութիւն մը Թուրքիայէն ազատագրուելիք հայու մը ի նպաստ, անդին սակայն տիտղոսաւոր և որակեալ ունևորներու հարիւրաւոր ոսկիներ կու տայ, որպէսզի յետոյ շինուած «փառաւոր» շէնքերուն առջևէն անցնելու ատեն, իր աչքերը գոցէ, իր իսկ դրամով կառուցուած շէնքերու առթած խղճահարութենէն ազատելու համար:

Միս Պիլ - Այս օրիորդը որպէս ներկայացուցիչը Աքսիօն -Քրէթիէն ընկերութեան, ուղղակի Միսիոնարական կոչում ունի և իր բոլոր գործերն ու աշխատանքները այդ նպատակին կը ձգտին:

Այս քաղաքին մէջ անոր գործունէութիւնը սկսած է հիւանդանոցով մը, որ Պէթիէզդա անունը կը կրէր նախապէս, սակայն երկու տարի առաջ հիւանդանոցի բժիշկ Տոքթ. Մօսիէին հետ գժտութեան մը բերմամբ, ձեռք քաշեց հիւանդանոցէն և առանձնապէս աշխատելու սկսաւ:

Իր առանձին գործերէն որպէս առաջին կարելի է յիշել մանուսայի գործարանը, որ տարիներէ ի վեր կը շարունակէ Յարութիւն Գամպուրեան անուն մարաշցիի մը

ղեկավարութեան տակ: Այս գործը իր սկզբնական շրջանին ձախողած և Միս Պիլի յատկացուցած դրամագլուխը կորսուած է, սակայն պատասխանատու Յարութին Գամպուրեան հրապարակային աղօթքի մը մէջ Տիրոջ օգնութիւնը խնդրած ըլլալով իր գործերու յաջողութեան համար, որպէսզի կարենայ եղած վնասը հանել և Միս Պիլի դրամագլուխը վերադարձնել, Տէրը լսած է անոր խնդրանքը և յաջորդ օրն իսկ կրկին Միս Պիլի ձեռամբ անոր դրկած է 200 ոսկի հնչուն, և գործը շարունակուած է հին դրամագլուխին վրայ գիծ մը քաշելով:

Այս գործարանին գործաւորները պարտաւոր են ապաշխարել, փրկուիլ և ապա իրաւունք ստանալ աշխատելու, այլապէս կամ գործ չի տրուիր և կամ տրուելէ վերջ սխալ մը պատահած ըլլալը հասկցուի, կը դադրեցուի:

Գործարանին արտադրութիւնները կը սպառին տեղւոյն վրայ և դուրսը:

Միս Պիլ ունի նաև ձեռագործի ճիւղ մը, որուն արտադրութիւնները Երոպայի մէջ կը ծախուին, և որուն գործաւորներուն մէջ շատ խտիր չի դրուիր, որովհետև հաւաքական գործատեղիի մը մէջ չէ որ կը գործուին անոնք, այլ իւրաքանչիւր գործաւորուի իր տան մէջ կ'աշխատի, սակայն կարելի եղածին չափ հոգ կը տարուի, որպէսզի գործաւորուիները մօտ ըլլան Յիսուսին:

Որբերու հոգատարութեան ճիւղ մըն ալ ունի Միս Պիլ, այսինքն որբեր կ'որդեգրէ և անոնց համար հոգատարներ կը գտնէ Երոպայի մէջ, որոնցմէ այս նպատակին համար եկած դրամներէն ամսական 4,50 սիւրիական կու տայ որբ գլուխ և ուրիշ բանի չի խառնուիր: Այս գործը լաւագոյնս կ'օգտագործուի շահագրգռուողները փրկութեան առաջնորդելու համար, և այս բանը ապացուցուած է փորձով: Այրի կին մը, որ նախապէս իր որբերուն պաշտպանութիւն խնդրած և մերժուած է, անմիջապէս յետոյ որոշ թելադրութիւններով սկսած է հետևիլ Միս Պիլի կամ անոր հովանաւորեալներու հոգևոր «խըզմէթ»ներուն և բարեյուսութեան վկայականը առնելէ յետոյ, երկրորդ խնդրանքով մը յաջողած է ընդունել տալ իր որբերը:

Բողոքականները «Ջանապիրաց» անունով քրիստոնէական միութիւն մ'ունին, որոնց [որուն] նպատակն է կարելի եղածին չափ շատ սիրել Յիսուսը և սիրելի ընել Զայն ուրիշներուն: Այս միութեան հետ շատ սերտ կապակցութիւն ունի Միս Պիլը և ի հաշիւ այս միութեան յատուկ այրեր ու կիներ Աւետարանի քարոզութեան համար կը պտտոցնէ Հալէպի քէմփերուն, ինչպէս նաև շրջակայքի հայաշատ կեդրոններուն մէջ, ուր այս նորօրինակ քարոզիչները Աստուածն ու Քրիստոսը կը ճանչցնեն 20 դարերէ ի վեր քրիստոնէայ նախնիքներէ սերած այս ժողովուրդին, միշտ մօտենալով անոնց ամենաթոյլ կողմէն, իբր թէ հիւանդին կամ աղքատին կ'այցելեն և անոնց մխիթարութիւն կու տան, օժանդակութեան յոյս կը ներշնչեն անոնց և ի վերջոյ կը հրաւիրեն զանոնք փրկուածներու փարախը: Խեղճ հիւանդը կամ կարօտ աղքատը ուրիշ ճար չունի, բայց եթէ համակերպիլ եղած առաջարկութեան, իր անյոյս վիճակին ճար մը ձեռք բերելու յոյսով:

Քանի մ'ամսէ ի վեր բժշկական սերվիս մ'ստեղծած է Միս Պիլը Մէլտանի նորաշէն թաղին մէջ: Ամէն օր կ'եսորին, Տօքթ. Ֆիլիպի Յովնանեան²⁰ կամ անոր գործակիցը

20 Բժ. Ֆիլիպի Յովնանեան (1880, Հասան Պէյլի – 1936, Հալէպ): 1903-ին աւարտած է Տարսնի

Sopra. Ճեպեճեան²¹, յատուկ դարմանատան մը մէջ կ'ընդունին հիւանդներ և պզտիկ դարմանումներ կ'ընեն, ի հաշիւ Միս Պիլի²²: Այս գործին մէջ ցարդ խտիր զգացուած չէ, սակայն իր առաջին քայլերուն մէջ ժողովրդականութիւն շահելու և ազդեցութեան շրջանակ ստեղծելու մտահոգութիւնն է պատճառ սկզբնական այս զգուշատրութեան: Անկասկած որ քիչ ատեն յետոյ հոս ալ պիտի յայտնուին այն երևոյթները, որոնք կը դիտուին այս օրիորդի ուրիշ ձեռնարկներուն մէջ:

Միս Պիլ սովորութիւն ըրած է երեք տարիէ ի վեր ֆիզիքապէս տկար մանուկներ հաւաքել և օգափոխութեան տանիլ Աթըզ²³: Այս տարի հոն յատուկ շէնք ալ շինել տուաւ մանուկները հոն պատսպարելու համար, ինչ որ կ'ապացուցանէ, որ ամէն տարի նոյն բանը ընելու որոշում ունի: Ի հարկէ օգտակար բան է աղքատ ընտանիքներու տկար զաւակները օգափոխութեան տանիլ և անոնց կազդուրումը ապահովել, սակայն հոն, Աթըզի մէջ, այդ մանուկները, որոնք ամբողջութեամբ բողոքականներու զաւակներ չեն, կ'ապրին կատարեալ բողոքականի կեանք մը, օրական քանի մ'անգամ աղօթքի հարկադրուելով և օրն ի բուն Սուրբ Գրքի քարոզութիւն լսելով:

Մէլտանի նոր թաղին մէջ վերջին անգամ գնուած հողէն բազմաթիւ կտորներ առած և տրամադրած է իր արբանեակներուն, իրաքանչիւրին տրամադրելով նաև 10-30 օսմ. ոսկի, որպէսզի բնակարաններ շինեն: Այս բանին մէջ քննադատելին այն է, որ մինչդեռ շատ մը ընտանիքներ ամսական նոյնիսկ 2 մեճիտ բնակարանի վարձք չկարենալ տալնուն համար հոս հոն կը քաշքշուին և բոլորովին անբնակելի վայրերու մէջ կը բնակին, առանց ունէ օժանդակութիւն գտնելու, Միս Պիլ արդէն իսկ իր քով աշխատանք ունեցող և վճարուող մարդոց յաւելեալ գումարներ կը տրամադրէ բնակարանի շինութեան համար:

Սուրբ Պօղոս գոլեճը, իսկ 1908-ին՝ Պէլրոյթի Ամերիկեան համալսարանի բժշկական ճիւղը: Քանի մը տարի Այնթապ մնալէ ետք հաստատուած է Հալէպ, ուր իր հարագատ՝ ԲԺ. Աւետիս Ճեպեճեանի հետ հիմնած է անձնական հիւանդանոց:

21 ԲԺ. Աւետիս Ճեպեճեան (1876, Այնթապ – 1952, Հալէպ): Կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի վարժարաններուն եւ Կեդրոնական Թ-ուրքիոյ գոլեճին մէջ: 1902-ին աւարտած է Պէլրոյթի Ամերիկեան համալսարանի բժշկական ճիւղը ու կարճ ժամանակ ետք հաստատուած է Հալէպ: Առաջին աշխարհամարտին զինուորագրուելով Օսմանեան բանակ, մասնակցած է Տարտանէլի ճակատամարտին: Պատերազմի տարիներու յուշերը (հայատառ թրքերէն) իրենց բնագրէն թարգմանուելով լոյս տեսած են «Օսմանեան կայսերական բանակի սպայ՝ բժիշկ Աւետիս Ճեպեճեանի օրագիրը: 1914-1918» վերագիրով (Պէլրոյթ, Վիլլէթ Ճեպեճեան գրադարանի հրատ., 1986): Ունի նաև բժշկական երկեր: Հայրն է հալէպահայ ծանօթ ակնաբուժ եւ հասարակական-մշակութային գործիչ Ռոպերդ Ճեպեճեանին:

22 Այս դարմանատունը հիմնուած է 1926-ին, Հալէպի Սիւլէյմանիէ թաղամասին մէջ:

23 Հայաբնակ գիւղ Սուրիոյ Ալեքսանտրէթ գաւառին մէջ, Ալեքսանտրէթ քաղաքին մօտակայքը: Տեղոյն հայութիւնը ունեցած է քանի մը դպրոցներ ու եկեղեցիներ: Աթըզը, 1939-ին ֆրանսէլոքրական համաձայնագիրով, Ալեքսանտրէթի ամբողջ գաւառին հետ, Սուրիայէն խլուելով՝ բռնակցուած է Թ-ուրքիոյ: Հոս յիշատակուող Աթըզի կայանը ղեկավարած է Միհրան Գասարեճեան:

Տարին քանի մ'անգամ կը ճամբորդէ Պապ²⁴, Միմայիճ²⁵, Ճարապլուս²⁶, մինչև Արապ Բունար²⁷, ինչպէս նաև Գըրրզ Խան²⁸, Պէլլան²⁹, Աթրզ են., իր պաշտօնեաներուն քարոզչական աշխատանքները քօնթօլ ընելու և այդ վայրերուն մէջ ալ տարածելու համար իր փրկագործական աշխատանքները:

Միս Պիէօրն - Այս Միսին գործունէութիւնը սահմանափակ է:

Ամէնէն աչքառու գործը որ կ'ընէ այս օրիորդը, տխտը և հիւանդկախ մանուկներու խնամքն ու դարմանումն է: Յատուկ տուն մ'ունի, ուր կ'ընդունի նման մանուկներ և բժշկական ու գրեթէ ընտանեկան խղճամիտ հոգածութեան առարկայ կը դարձնէ: Եւ նայած պզտիկի առողջական վիճակին և պայմաններուն, համեմատական ժամանակի մը մէջ առողջացնելով, կը վերադարձնէ իր ընտանիքին: Այս օրիորդն ալ սակայն զերծ չէ փրկագործական ախտէն և այդ մանուկները կը պահէ զօրաւոր բողոքականական քարոզութեան մը ազդեցութեան տակ:

Միս Պիէօրն ունի նաև անգրագէտ կիներուն և աղջիկներուն գրել կարգալ սորվեցնելու գործ մը, որ կը տանի ապաշխարած և փրկուած յայտնի կիներու միջոցաւ, որոնցմէ մէկը գոնէ, ուրիշ պարտականութեան մը մէջ հացի գողութեամբ բռնուած և արտաքսուած է: Այս գործը կ'օգտագործուի յիշեալ կիներուն և աղջիկներուն փրկութեան շիճուկը ներարկելու յետին մտքով:

Միս Պիէօրն տարուան մէջ քանի մ'անգամ սնտուկներով հին հագուստ կը ստանայ

---

24 Պատմական քաղաք Հալէպէն հիւսիս-արեւելք, անկէ 38 քլմ. հեռաւորութեան վրայ: Տեղասպանութեան տարիներուն եղած է արքայական հայերու համակեդրոնացման գլխաւոր կայքերէն մէկը, ուր տեղակայուած են բազմահազար արքայականներ: Ըստ Արամ Անտոնեանի, նոյն տարիներուն Պապի մէջ թիֆուսէ գոհուած են մօտաւորապէս 80 հազար հայեր: Աւելի ետք, Պապը ունեցած է փոքրաթիւ հայ գաղթօճախ մը, որ 1926-ին բաղկացած էր 178 անձ:

25 Միմայիճ, Մունպուրճ կամ Մունպուրճ: Կը գտնուի Հալէպէն հիւսիս-արեւելք, անկէ 81 եւ Եփրատէն 15 քլմ. հեռաւորութեան վրայ: 1915-ին դարձած է արքայական հայերու համակեդրոնացման կարեւոր կայքերէն մէկը, ուր, զանազան պատճառներով, մահացած են բազմահազար արքայականներ: Աւելի ետք հոն հաստատուած է փոքրաթիւ հայ գաղթականութիւն մը, որ 1926-ին բաղկացած էր 78 ընտանիքէ՝ 344 հոգիէ:

26 Պատմական քաղաք Եփրատի արեւմտեան ափին, Հալէպէն հիւսիս-արեւելք, անկէ 118 քլմ. հեռաւորութեան վրայ, Կիլիկիանէ յատմական բերդին մօտակայքը: Առաջին աշխարհամարտէն ետք, հոն հաստատուած է փոքրաթիւ հայութիւն մը, մեծ մասամբ պէրթեմիկցիներ, որոնց թիւը 1926-ին հասած է 1.215-ի, որոնք ունեցած են երեք եկեղեցի, դպրոցներ եւ այլն:

27 Արաբ Բունար, արաբերէն անուանումով՝ Այն էլ Արապ: Քաղաք Հալէպ նահանգին մէջ, Եփրատէն արեւելք: Կառուցուած է հռոմէական հնավայրի մը աներակներուն վրայ: Տեղւոյն հայութիւնը ունեցած է իր դպրոցներն ու եկեղեցին:

28 Հայաբնակ գիւղ Հալէպ նահանգի Ալեքսանտրէթ գաւառին մէջ, Ալեքսանտրէթ քաղաքէն հարաւ-արեւելք: Կիլիկիան կոտորածներէն առաջ ունեցած է 80 տուն հայ բնակչութիւն: Յիշեալ կոտորածներուն գիւղը տուած է 93 զոհ: Գըրրզ Խանը, 1939-ին, ֆրանսէթրքական համաձայնագիրով, Ալեքսանտրէթի ամբողջ գաւառին հետ, Սուրիայէն խլուելով՝ բռնակցուած է Թուրքիոյ:

29 Գիւղաքաղաք Ալեքսանտրէթ քաղաքէն 13 քլմ. հեռաւորութեան վրայ: 1902-ին ունեցած է 200 տուն՝ 1.000 հայ բնակիչ, որոնցմէ ցեղասպանութենէն վերապրողները զինադադարին վերադարձած են հայրենի քաղաք ու վերաբացած են դպրոց ու եկեղեցի: Աւանը, 1939-ին, ֆրանսէթրքական համաձայնագիրով, Ալեքսանտրէթի ամբողջ գաւառին հետ, Սուրիայէն խլուելով՝ բռնակցուած է Թուրքիոյ, որուն հետեւանքով տեղւոյն հայերն ալ հեռացած են քաղաքէն:

Երոպայէն և զանոնք կը բաժնէ կարօտներու, իր շրջապատի ցուցմունքներուն համեմատ:

Այսքանով կը վերջանայ այս օրիորդի գործը:

Միս Եփփէ - Այս օրիորդը ունի գլխաւոր 5 ճիւղեր. որբերու հոգածութիւն, կարօտ դպրոցականներու օգնութեան ձևով, զանազան հայ դպրոցներու պիտոճէներուն օժանդակութիւն, հիւանդներու դարմանում, ձեռագործ և գիւղերու գործ: Եւ որովհետև այս օրիորդը չունի երբեք միսիոնարական պարտականութիւն և կոչում, զանց կ'ընեն նոյն ձևով մօտենալ անոր գործի զանազան ճիւղերուն, բայց ընդհանուր գաղափար մը տալու համար անոր գործունէութեան շուրջ, համառօտակի կ'անցնիմ իւրաքանչիւր ճիւղի վրայէն:

Որբերու հոգատարութեան գործը կը ղեկավարուի Բօցտամէն, ուր Տօքթ. Լէփսիսի Միսսիօնը կ'աշխատի հոգատարներ գտնել իւրաքանչիւր որբի համար, որ կը ներկայացուի Միս Եփփէի կողմէն: Հոգատարները առանձնապէս կը հետաքրքրուին իրենց որդեգիրով և յատկապէս անոր անունով կը կատարեն իրենց դրամական առաքումները, որոնք կը կեդրոնանան Բօցտամի մէջ և միանուագ կը դրկուին Հալէպ՝ Միս Եփփէին: Այս որբերու թիւը անցած տարի հասած էր 210ի, սակայն Գերմանիոյ տնտեսական տագնապը պատճառ դարձաւ, որ այս թիւը իջնէ ներկայիս 170ի: Որբերը կը ստանան սնունդ, հագուստ, ուսում, բժշկական խնամք և ի պահանջել հարկին նաև այլ ձևի բացառիկ օժանդակութիւն:

Կարօտ դպրոցականներու օգնելու գործը կը ձգտի մեր դպրոցներու պիտոճէներուն օժանդակելու նպատակին, այսպէս, Սահակեան վարժարանին մէջ կը պահէ 90 աշակերտներ, Մեսրոպեանին մէջ 70, Ուսումնասիրացին մէջ 35, Կրթասիրացին մէջ 10, Ներսէսեանին մէջ 10 և քէմփի բողոքականաց վարժարանին մէջ 10 աշակերտներ: Հայկազեան վարժարանն ալ ամէն տարի կ'ունենայ քանի մը աշակերտներ, սակայն ասոնց թիւը փոփոխական է ամէն տարի, նայած բնակարաններու յարմարութեան: Այս աշակերտներու համար ընդհանուր առմամբ կը վճարէ տարեկան մէկական օսմ. ոսկի տարեթոշակ, կու տայ անոնց բժշկական խնամք, շատ կարօտներու հագուստ և մաս մըն ալ սնունդ³⁰:

Հիւանդներ դարմանելու գործը նպատակ չէ, միջոց է հիւանդ ծնողքները դարմանելու և անոնց զաւակները որբութեան դժբախդ սպառնալիքէն ազատելու իմաստով:

Ձեռագործի ճիւղը հիմնուած է 1922ին. արտադրութիւնները մեծ մասամբ կը ծախուին Երոպայի մէջ. գործին բուն նպատակն է մէկ կողմէն վերակենդանացնել Միջին դարու հայկական ասեղնագործը, որ այնքան կը գնահատուի ամէն կողմէ, իսկ միւս կողմէն գաղթական կիներուն գործ և վաստակի միջոց ապահովել: Մինչև 200 գործաւորուի ունեցած ժամանակը եղած է, սակայն վերջին տարուան կրօնական տնտեսական տագնապը նուազագոյն աստիճանի իջեցուցած է այս գործը:

30 Վերոնշեալները Հալէպի հայկական վարժարաններն են, մէկ մասը միութիւններու կողմէ հովանաւորուած, միւսները՝ Ազգային առաջնորդարանին:

Գիւղերու գործը ծանօթ է շատերուն: Յարդ Բագգայի³¹ շրջանին մէջ երկու գիւղեր³² իրենց բնակիչներով ինքնաբաւ դարձած են, երրորդ³³ մըն ալ իր երկրորդ տարին կը բոլորէ:

Պայայրմէն և վումըններ - Ասոնք գլխաւորաբար կը հովանաւորուին Ամերիկեան Պօրտիկ կողմէ և պարտականութիւն ունին քրիստոնէական քարոզութիւն կատարել մեր ժողովուրդին մէջ: Այս մասին յաւելեալ բան մը ըսելու կարիք չկայ, տրուած ըլլալով որ Միս Պիլի բաժնին մէջ այս մասին անհրաժեշտը յիշատակեցինք:

Այս բոլորէն վերջ կրնայ մտածուիլ, որ զանազան ձևի այս օրիորդները իրենք միջոցներ կը հայթայթեն և իրենց յարմար դատած ձևով ալ կը գործածեն ու կը գործադրեն զանոնք: Ասոր դէմ իրաւամբ կրնանք պատասխանել, որ օժանդակութիւն մը, որ որպէս սոսկական բարեգործութիւն չի կատարուիր, այլ յետին մտքերէ ծնունդ կ'առնէ, անարժէք կը դառնայ, և յետոյ իրաւունք չունի ոչ ոք անբարոյացնելու մեր ժողովուրդը, իր առաւել կամ նուազ չափով կատարած օժանդակութեամբ, և յետոյ որ այս բոլոր օժանդակութիւնները կը կատարուին մեր ժողովուրդի բարոյական պատիւին ի հաշիւ, որուն դէմ մեր իրաւունքն է գոնէ բարոյական հսկողութիւն մը կատարել եղած աշխատանքներուն վրայ, և գոնէ մեր գիտութեամբը ըլլայ ինչ որ կը կատարուի: Մօտաւոր կամ հեռաւոր ունէ բարեկամ կամ ազգական իրաւունք պէտք չէ տայ ինքզինքին գալ մէկու մը տան մէջ ինքնագլուխ կարգադրութիւններ ընելու, եթէ այդ կարգադրութիւնները կը ձգտին նոյնինքն այդ մէկի բարօրութեան: Բարեգործութիւնը այն ատեն միայն արժէք կը ստանայ, երբ կ'ըլլայ տեղին, իմաստութեամբ և ինչո՞ւ չէ, ենթակայի համաձայնութեամբ, որովհետև օգնութեան կարօտ խելահաս անձ մը շատ աւելի ճշդութեամբ կրնայ գնահատել իր կարիքն ու անոր դարմանումի ձևը, քան աշխարհի հեռաւոր մէկ ծայրէն եկած ինքնակոչ բարերարը: Իսկ եթէ այդ բարերարը ըլլայ անխելք ու միամիտ, այս իրաւունքը առաւել ևս կը շեշտուի:

Առաջնորդ Սրբազանը³⁴ գեղեցիկ մտածումն ունեցած էր անցեալ տարի ի մի բերելու

31 Պատմական քաղաք Եփրատի ափին, Հալէպէն հարաւ-արեւելք եւ Տէր Ջօրէն հիւսիս-արեւմուտք, վերջինէն 140 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Բագգան կարճ ժամանակ եղած է արաբական Ապպասեան պետութեան մայրաքաղաք: 1915-ին քաղաքը դարձած է արքայական հայերու համակեդրոնացման կարեւոր կայքերէն մէկը, ուր մօտաւոր հաշուամներով գտնուած են մօտ 20 հազար հայեր, որոնցմէ մահացած է մօտ 11 հազարը: Աւելի ետք հոն մնացած են փոքրաթիւ հայեր, որոնք ունեցած են իրենց դպրոցները, եկեղեցին եւ մշակութային համեստ կեանքը:

32 Նկատի ունի Թ-էլ Միմէն եւ Խըրպէթ էլ Ռ-ըզ գիւղերը: Վերջինը 1927-ին ունեցած է 34 որբեր պատասպարող որբանոց մը:

33 Նկատի ունի Թ-ինա կամ Ապու Թ-ինա գիւղը, որ Բագգայէն 30 քմ. հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի:

34 Նկատի ունի Բերիոյ Թ-եմի (Հալէպի) առաջնորդ Արտաւազդ արք. Միւրմէեանը (1889, Ակն – 1951, Փարիզ): Նախակրթութիւնը ստացած է Կ.Պոլսոյ Արամեան, Կեդրոնական եւ Պէրպլէրեան վարժարաններէն, ապա դասաւանդած է տեղւոյն վարժարաններուն մէջ: 1918-ին կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուելէ ետք, առաջնորդական պաշտօններ վարած է Գոնիա, Հալէպ, Պէլքուօ եւ Փարիզ: Հեղինակած ու խմբագրած է մնայուն արժէք նարկայացնող պատմա-բանասիրական բնոյթի բազմաթիւ գիրքեր ու հանդէսներ, որոնց կարեւոր մասը առնչուած է Սուրիոյ եւ մանաւանդ՝ Հալէպի հայոց անցելիին: Եղած է քաջարի եւ գործունէայ հովիւ մը:

այս գանազան Միսերը և անոնց մէջ գործակցութիւն մ'ապահովել ջանացած էր: Եթէ չեմ սխալիր մէկ անգամ միայն հաւաքուեցան, որոշումներ կայացուցին և ցրուեցան, անգամ մըն ալ իրարու քով չգալու պայմանաւ:

Պէտք է աշխատիլ իրականացնել այս գաղափարը և առաջնորդարանի մասնակցութեամբ գործակցութիւն մը ապահովել, ի հաշիւ մեր հօտին կատարուած այս աշխատանքներուն մէջ, որպէսզի կարելի եղածին չափ արգիլուէր շահադիտութիւնը նիւթական, յարանուանական և դաւանական երրեակ տեսակէտով:

18 Օգոս. 1932

Մ. Հերարդեան

Հալէպ

Mihran A. Minassian

MIHRAN HERARTIAN'S UNPUBLISHED REPORT ON THE ALEPPO MISSIONARIES

SUMMARY

Key words: Aleppo, Mihran Herartian, Missionaries, Miss Edith Roberts, Miss Hedwig Büll, Miss Bodil Biørn, Miss Karen Jeppe.

The article presents an extensive and unpublished report, written by Mihran Herartian, on the foreign missionaries based in Aleppo in the post-genocide period who were working among the Armenian refugees. It was prepared in 1932 at the Armenian prelaty's request. The author knew his topic, given that he collaborated with Karen Jeppe. He was well informed of her activities, as well as being the director, accountant and secretary of the League of Nations' office for the protection of women and children, run by Karen Jeppe herself. He knew the missionaries' everyday activities in this regard therefore his information may be considered as trustworthy and correct.

Information may be found in the report concerning missionaries like Miss Edith Roberts, Miss Hedwig Büll, Miss Bodil Biørn and Miss Karen Jeppe, as well as others. It is full of interesting evidence about the waste of money and fraud carried out by persons collaborating with the missionaries. Affirmation may also be found in it of how certain people used humanitarian work as a means of convincing the desperate refugees and convert to a new confessional identity, etc.

Herartian's negative stance and sarcastic style towards some missionaries is obvious. The exception is Karen Jeppe, who is mentioned with great love and respect.

The publication has a short introduction and appropriate annotations.

НЕОПУБЛИКОВАННЫЙ ДОКЛАД МИГРАНА ГЕРАРДЯНА О
ЖЕНЩИНАХ-МИССИОНЕРАХ АЛЕППО

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Алеппо, Мигран Герардян, миссионеры, мисс Эдит Робертс, мисс Хедвиг Бюль, мисс Бодиль Бьорн, мисс Карен Еппе.

В публикации представлен подробный неопубликованный доклад Миграна Герардяна об иностранных женщинах-миссионерах, действующих среди армянских беженцев, осевших после Геноцида армян в Алеппо. Доклад был подготовлен в 1932 году по просьбе Национальной епархии Алеппо. Автор был хорошо осведомлен о представленном материале, так как был непосредственным помощником Карен Еппе и был близко знаком с ее деятельностью. Он был одновременно директором, бухгалтером и секретарем руководимой ею Комиссии по защите женщин и детей, действующей под эгидой Лиги наций, был знаком с буднями и образом действий женщин-миссионеров. Таким образом, его данные можно считать точными и достоверными.

В докладе говорится о женщинах-миссионерах мисс Эдит Робертс, мисс Хедвиг Бюль, мисс Бодиль Бьорн, мисс Карен Еппе и о ряде других.

В докладе выявлены множество интересных подробностей о финансовых тратах и подлогах, а также живые факты о том, как для многих благотворительность служила средством угождения оказавшимся в плачевном состоянии беженцам, для навязывания новой общинной идентичности и др. Чувствуется негативная позиция и иронический стиль Герардяна по отношению к женщинам-миссионерам. Исключение составляет мисс Карен Еппе, о которой автор отзывается с большой любовью и почтением.

Публикация снабжена кратким предисловием и подробными примечаниями.

REFERENCES

Ch'olaqyan, Hakob. *Քարէն Եփփէ հայ Գողգոթային և վերածնունդին հետը* [Karen Jeppe with the Armenian Golgotha and Rebirth]. Aleppo: Arevelq, 2001;

Grigoryan, Vardan. *Հայրությանը նվիրված կյանք. էստոնական Հեդվիգ Բյուլի հայանպասակ գործունեությունը Կիլիկիայում և Սիրիայում (1911-1951թթ.)* [A Life Dedicated to Armenians: Pro-Armenian Activities of An Estonian Hedwig Büll in Cilicia and Syria 1911-1951]. Yerevan: Amaras, 1996;

Varzhapetyan, Misak. *Հայերը Լիբանանի մէջ*, Ե. հատոր [Armenian in Lebanon]. Beirut: Hamazgayin, 1983;

Դիցազնական Ուրֆան և իր հայորդիները, խմբ. և կազմ. Արամ Սահակյան [Heroic Urfa and Its Sons (ed. and compiled by Aram Sahakyan)]. Beirut: Atlas, 1955.